

Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar

Yrd.Doç.Dr. Tilla Deniz BAYKUZU*

Özet: Tarihte Türklerin bilinen ilk yazılı eserleri taş kitabelerdir. Soğdca ve Göktürkçe kullanılarak yazılmış olan bu eserler tüm Orta Asya'ya yayılmış olarak günümüze kadar gelmişlerdir. Peki Çinlilerle yüzyıllarca coğrafi, siyasi ve kültürel açıdan yakın ilişkilerde bulunan Türkler Çin yazısı kullanmışlar mıydı?

Çin kaynaklarının IV-V. yüzyılda Çinde kurulan dört Hun devletiyle ilgili verdiği bilgilerde Hunların yazıya geçmiş olduklarının ipuçlarını sunarlar. Bu devletlerin liderleri çeşitli sebeplerle yazıtlar diktirmişlerdir. Ancak daha da önemlisi bu devletlerin bazıları kanunname, bazıları ise kendi tarihlerini de kapsayan çeşitli kitaplar yazdırmışlardır. Zaman içerisinde Hindistan ve Orta Asya yoluyla Çin'e gelen Budhizmi kabul eden Hunlar kutsal Budhist metinlerinin tercüme edilmesinde çok büyük rol oynamışlardır.

Tüm bu kitap ve sutraların yazılmasında Çince kullanılmış bile olsa bu eserler Türk yazılı edebiyatının en erken dönemlerini oluşturmuş olma ihtimalleri yüksektir.

Anahtar Kelimeler: İlk Chao, Sonraki Chao; Büyük Hsia Devleti, Kuzey Liang, Kansu, Wu-wei

Giriş

Güney Hunlarının devamı olan Hun boyları, IV. ve V. yüzyılda Merkezi Çin'de dört devlet kurmuşlardır. Han veya İlk Chao (304-329), Sonraki Chao (319-352) Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (397-439) adlı bu devletler, Çin topraklarını ele geçirmekle kalmamış, Çin yönetimini, 317 yılında Yangtze Nehri güneyine göç etmek zorunda bırakmışlardır. Çin, bu tarihten itibaren artık kuzey ve güney olarak anılmaya başlanmıştır. Çin topraklarını ele geçirir geçirmez kendilerini Çin'in yeni hakimleri ilan eden bu Hun devletlerinin ch'an-yüleri¹, ch'an-yülük unvanının yanına "imparator" unvanı almayı da ihmal etmemişlerdir. Çin'in yeni Hun imparatorları, devletlerinin kısa ömürlerine rağmen olağanüstü saraylar, binalar, köprüler yaptırmış, birçok bölgeyi tarıma açmış, dut ağacı ekimini desteklemiş, yeni kanunlar çıkarmış ve eğitime birinci planda yer vermişlerdir. Konar göçer bozkır kültüründen

---

*Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / TRAKYA
realhuns@hotmail.com

beklenmedik bir şekilde yerleşik hayata uyum sağlayan bu devletler kendi yazı dilleri olmadığından Çince'yi kullanarak kendi tarihlerini ve kabul ettikleri Budhizmle ilgili çeşitli kitapları yazdırmakta da gecikmemişlerdir.

Gelişme

Hun imparatoru Liu Yao'ın İlk Chao Devletiyle² yollarını ayıran eski kumandan Shih Lo, 319 yılında Chao Bölgesinde "Sonraki Chao Devletini"³ kurmuş, ancak Liu Yao'ın devleti yıkılıp Hun imparatoru ölünceye kadar "imparator" unvanı almamaya özen göstermiştir. "Chao Kralı" unvanıyla yetinen Shih Lo, başa geçtiği andan itibaren Çinli okumuş ve memur sınıfını yerlerinden almamış, onlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Eğitime oldukça önem veren Shih Lo, Çin kaynaklarının ifadesine göre Çince okuma-yazma bilmemesine rağmen emrindekilere Çin yıllıklarını okuturdu. Hatta savaşa gittiği zamanlarda bile kendisine bu yıllıkları okumaları için çömezleri de yanında götürür, çadırında özellikle Han Hanedanlığı yıllığını dinler, eski Çin imparatorlarının ve komutanların hatalarından dersler çıkarırdı (FANG., 648: 105/2735-36; TSUİ, 386-535: 14/104).

İyi bir politikacı olan Shih Lo, başa geçer geçmez bir çok etnik grubu barındıran topraklarında gerekli gördüğü yeni kurumlar açmıştır. Bunlar Ekonomi Bakanlığı, Hukuk Bakanlığı ve Tarih Bakanlığıdır (SSU-MA,1084: 2871; FANG 648: 105/2735; TSUİ 386-535: 13/97). Yaptığı bir çok savaş sonucunda ülke içinde eski kanunların değişen şartları karşılayamadığını, hukuk ve kanunların iyi uygulanmadığını ve yeterli olmadığını farketmiştir. Üstelik Hun, Çinli, Moğol ve Tibetli gibi değişik milletlere mensup halkı sadece tek tip eski Çin kanunlarına göre ya da bozkır törelerine göre idare etmenin mümkün olamayacağını düşünüyordu. Farklı kültürlerle aynı anda hitap edecek yeni bir kanunname hazırlanması gerekiyordu. Bunun için büyük bir buyruk yazdırarak civarda yaşayanların adet ve kanunlarının toparlanarak yeni bir kanunname yazılmasını emretti. Nihayet *Hsin Hai Chih tu* adındaki kanunnameyi yazdırdı. Bu kanunname 5000 kelimededen oluşmaktaydı ve devlet yıkılıncaya kadar 10 yıldan fazla zaman yürürlükte kaldı. İçeriği hakkında bilgimiz yoktur.

"...勒又下書曰：「今大亂之后，律令滋煩，其采集律令之要，為施行條制。」于是命法曹令史貫志造《辛亥制度》五千文，施行十余歲，乃用律令。”

... "Lo, yine buyruk çıkardı: 'Bugün büyük kargaşadan (savaş) sonra, kanunlarda sıkıntılar meydana gelmiştir. Düzeni kontrol etmek için kanunların gereksinimleri toplansın.' Böylece hukuki işler görevlisi Kuan Chih'ya 5000 kelimelik Hsin-hai Chih-tu'yu yazdırdı. Bu kanunlar on yıldan fazla yürürlükte kaldı" (FANG., 648: 104/2730).

Kaynakların bize aktardığı bu kısacık bilgi bize Türk tarihinin ilk yazılı kanunnamesinin bilinenden çok daha önceleri, yani IV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığıının açık bir ifadesidir.

Ayrıca Hun imparatoru Shih Lo, okumuş Çinlileri mesleklerine göre istihdam etmek ve devlete yeni bürokratlar yetiştirmek amacıyla Hsiang-kuo şehrinin batı kapısında yazı, edebiyat, din ve saray memurluğu için çeşitli dersler içeren on kadar ilkokul açtı. Yüzden fazla otoriter subay çocuğunu öğretmen olarak bu okullara tayin etti. Ayrıca bir “Üniversite” kurarak 300 öğretmen idaresinde eğitime açtı (TSUİ, 386-535: 13/96). Gençlerin eğitimi için imkanlar sağladı, onları eğitimi olmaya teşvik etti. O, sadece okulları kurmakla kalmamış, yapılan eğitimi ve okulların durumunu yakın takibe almıştır. Örneğin Shih Lo, sık sık kurduğu ilkokulları ve üniversiteyi ziyaret eder ve öğrencilerin sınavlarını izler, yüksek derece alanlara ödüller verirdi (FANG.,648: 105/2741; TSUİ, 386-535: 14/104). Tarihe duyduğu sevgi ve önemden dolayı kendi ülkesinin tarihini de yazdırmış olduğu görülmektedir. Çin yıllıkları üç kitaptan bahsederler:

...”命记室佐明楷、程机撰《上党国记》，中大夫傅彪、贾蒲、江轨撰《大将军起居注》，参军石同、石谦、孔隆撰《大单于志》。

“Emir vererek Kayıt memurları Tzuo Ming-k'ai⁴ ve Ch'eng Chi⁵'ye “Shang-tang Şehri Kayıtları”, Saray Müfettiş Yardımcıları⁶ Fu Piao⁷, Chia P'u⁸ ve Chiang Kuei⁹'ye ‘Baş Kumandanın Günlüğü’, asker toplamakla görevli olan subay Shih T'ung¹⁰, Shih Ch'ien¹¹ ve Kung Lung¹²'a ise ‘Büyük Ch'an-yü'nün Tarihi’ adlı kitapları yazdırdı (FANG 648: 105/2735-2736).”

Bu eserler;

1-上黨國記

Shang-tang Şehri Kayıtları

Shang-tang¹³ şehri Hun imparatoru Shih Lo'nun doğup büyüdüğü yer, yani memleketidir. Hun boylarının III. yüzyılın başında Çin içinde yerleştirilmesi sırasında ailesi, bağlı olduğu Chiang-ch'ü boyuyla birlikte kuzeydeki Shang-tang şehri Wu-hsiang kasabasının Chieh bölgesine yerleştirilmişti (FANG 648: 104/2707; TSUİ, 386-535: 21/73; SSU-MA 1084: 2709). İşte bu boy sonraları Çin tarihinde “Chieh Hunları” olarak anılmıştır. Shih Lo ise kayıtlardan tesbit ettiğimiz kadarıyla 273 yılında burada doğmuştur.

Bu eser, Güney Hunlarının bazı boylarının buralara ne zaman yerleştiği ve nelere maruz kaldıklarını içeriyor olabilir. Çünkü kayıtlardan anladığımız kadarıyla bu bölgedeki Hunlar Çinli yöneticiler tarafından kötü muameleye uğramışlar hatta köle olarak satılmışlardır¹⁴.

2- 大將軍起居注

Baş Kumandanın Günlüğü

Burada kastedilen başkumandan Shih Lo'nun kendisi olmalıdır. Çünkü Lo, kendi devletini kurmadan önce İlk Chao devletinde çok güçlü bir başkumandan olarak ün yapmıştı.

Bu tür tarihi kayıtlar aslında imparatorun konuşmalarının kayıtlarıdır. İmparatorun söylediği sözlerin kayıt altına alınmasından oluşurlar. Han hanedanlığı döneminde ve daha sonraları kayıt edilmiş bu sözleri sonradan düzenleyen ve düzelten memurlar bulunmaktaydı.

Bu kayıtlar imparatorun emirleri, protokol kuralları, kabul edilen elçi grupları, dini törenler, hava durumu, nüfusun azalıp çoğalması gün be gün kayıt edildiğinden tarihçilerin başvurduğu birinci elden kaynaklar olmuştur (YANG, 1986: 790).

3- 大單于志

Büyük Ch'an-yü Kayıtları

Eserin adından, Lo'nun *Sonraki Chao Devleti*'ni kurmasından sonraki yani 319 yılında "Büyük Ch'an-yü" unvanı almasından sonraki dönemleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Eseri yazan görevlilerden bazıları Hun İmparatoru gibi "Shih" soyadı taşımaktadırlar. Bundan bu görevlilerin Hun imparatorunun akrabası oldukları anlaşılmaktadır.

Bu üç eser genel olarak bakıldığında Hun imparatoru Shih Lo'nun tüm hayatını anlatan eserler olmalıdır. Belki de Hunlar Türk tarihinin ilk resmi tarih yazıcılığını bu eserlerle başlatmışlardı ve yine Türkler ilk kez kendi tarihlerini kendileri yazmaya başlamışlardı. Bu eserlerin isimden ibaret bile olsa varlığının ortaya çıkması Türk tarihinde bir çok yanlış bilgi ve bundan doğan ön yargıyı ortadan kaldırmaya yetecektir.

Bu Hun Devletinin yaşadığı tarihten yaklaşık bir asır sonra Kansu Bölgesi civarında Kuzey Liang Hun Devleti'ni (397-439)¹⁵ kuran Chü-ch'ü Menghsün, Çin sarayında yetiştiği için çok iyi Çince bilen, eğitilmiş bir Hun lideriydi. Bu yüzden rahipleri ve bilim adamlarını himayesi altına almış, bir çok kitap yazdırmıştı. Budizmi kabul eden bu Hun lideri, Kuçalı rahip Dharmaksema yani Çince adıyla "Tan Wu-chen"¹⁶, sarayın himayesine almıştır. Bu rahip sayesinde Liang-chou Bölgesinde bir çok Budist sutra¹⁷ çevrilmeye başlanmış, kısa zamanda Tun-huang¹⁸ ve Ku-tsang¹⁹ şehirleri birer tercüme bürosu haline gelmiştir (ESİN, 1971: 319).

Sutra çevirilerinin yanı sıra tarihçilere "Liang Tarihi" ve "Tun-huang Tarihi" gibi kitaplarla kendi tarihini de yazdırmıştır. Menghsün, zaman zaman elçiler

göndererek Sung sarayına Budhist Sutra çevirileri göndermiş, onlardan ise bir takım tarih kitapları istemiştir (TSUİ,386-535: 9/670-671).

Meng-hsün kadar kitaplara düşkün olan oğlu Mu-chien, babasından sonra tahta geçtiğinde hem kuzeyin hakimi Tabgaç imparatoruyla hem de güneydeki Çinlilerin Sung Hanedanlığı (420-494) yla iyi geçinmeye çalışmıştır. 436 yılında, SLKCC;

“...周生子十三卷，时务论十二卷，三国总略二十卷，俗问十一卷，十三州志十卷，文检六卷，四科传四卷，敦煌实录十卷，凉书十卷，汉皇德传二十五卷，亡典七卷，魏驳九卷，谢艾集八卷，古今字二卷，乘丘先生三卷，周髀一卷，皇王历三合纪一卷，赵²⁰传并。元历一卷，孔子赞一卷，合一百五十四卷。”

又求晋赵起居注诸杂书数十件。

“...Chou Sheng-tzu, 13 cilt, Shih-wu Lun, 12 cilt, San-kuo Tsung lueh, 20 cilt, Ssu-wen, 11 cilt, Shih-san Chou chih, 10 cilt, Wen-chien, 6 cilt, Ssu-k'o Ch'uan, 4 cilt, Tun-huang Shih-lu 10 cilt, Liang Shu, 10 cilt, Han Huang Te Ch'uan 25 cilt, Wang-tien, 7 cilt, Wei-po, 9 cilt, Hsieh Ai Chi, 8 cilt, Ku-chin tzu, 2 cilt, Sheng Ch'iu Hsien-sheng, 3 cilt, Chou Pai, 1 cilt, Huang Wang Li san-ho Chi, 1 cilt, Chao Fei-chih chuan pin-chia. Yuan-li, 1 cilt, Kung-tzu Tzan, 1cilt²¹; (adlı) toplam 154 cilt (kitap)hediye etti.

Ayrıca Chin, Chao Günlükleri ile on değişik konuda kitap istedi.”

SS. ise:

“...十四年，茂虔奉表献方物，并献《周生子》十三卷，《时务论》十二卷，《三国总略》二十卷，《俗问》十一卷，《十三州志》十卷，《文检》六卷，《四科传》四卷，《敦煌实录》十卷，《凉书》十卷，《汉皇德传》二十五卷，《亡典》七卷，《魏驳》九卷，《谢艾集》八卷，《古今字》二卷，《乘丘先生》三卷，《周髀》一卷，《皇帝王历三合纪》一卷，《赵匪父传》并《甲寅元历》一卷，《孔子赞》一卷，合一百五十四卷。茂虔又求晋、赵《起居注》诸杂书数十件，太祖赐之。

(http://win.mofcom.gov.cn/book/htmlfile/78/s11935_6.htm, (31-01-2007)

“...On dördüncü yılda Mu-chien, değişik hayvan ve eşyalardan oluşan vergi gönderdi. Bunun yanında ; Chou Sheng-tzu, 13 cilt, Shih-wu Lun, 12 cilt, San-kuo Tsung lueh, 20 cilt, Ssu-wen, 11 cilt, Shih-san Chou chih, 10 cilt, Wen-chien, 6 cilt, Ssu-k'o Ch'uan, 4 cilt, Tun-huang Shih-lu, 10 cilt, Liang Shu, 10 cilt, Han Huang Te Ch'uan, 25 cilt, Wang-tien, 7 cilt, Wei-po, 9 cilt, Hsieh Ai Chi, 8 cilt, Ku-chin tzu, 2 cilt, Sheng Ch'iu Hsien-sheng, 3 cilt, Chou Pi, 1 cilt, Huang-ti Wang Li san-ho Chi, 1 cilt, Chao Fei-chih ch'uan ve Chia-yen Yuan-li, 1 cilt, Kung-tzu Tzan, 1cilt toplam 154 cilt hediye edildi. Mu Chien ayrıca

Chin ve Chao'lara ait günlükler ile değişik konularda on çeşit kitap rica etti. T'ai-tzu yolladı." olarak kaydetmiştir.

Bu iki kaynaktaki kitap isimlerinin bazılarında farklılık gözükmemektedir. Bu farklılıklar Çince klasik eserlerdeki noktalama işaretinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Sonradan yapılan noktalamaların hatalı yerlere konulması bu eserlerinin adlarının yanlış okunmasına sebep olmaktadır. Kanaatimizce bu iki eser arasında Sung Shu'da²² verilen eser isimleri daha doğrudur. Sung Shu'yu esas alarak toplam 154 cilt olan eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1. *Chou Sheng-tzu*, 13 cilt,

Tun-huanglı bir yargıçtır

(http://www.cass.net.cn/chinese/s15_wxs/fengcai/other/zhaokf/04.htm, 31-05-2005.

2. *Shih-wu Lun*, 12 cilt,

3. *San-kuo Tsung lueh*, 20 cilt,

Üç Devlet Dönemi Genel Tarihi: Doğu Han Hanedanlığı 220'de yıkıldıktan sonra toprakları üzerinde Wei, Shu han ve Wu adlı üç devlet kurulmuştur. 220-265 yıllarında hüküm süren bu üç devlet zamanla birbirlerini yıkmış, yerlerini 265 yılında Chin Hanedanlığı (265-317) almıştır. Bu kitap o dönemin tarihi olmalıdır.

4. *Ssu-wen*, 11 cilt,

5. *Shih-san Chou chih*, 10 cilt,

On Üç Eyalet Tarihi: Genel Çin tarihi olmalıdır.

6. *Wen-chien*, 6 cilt,

7. *Ssu-k'o Ch'uan*, 4 cilt,

8. *Tun-huang Shih-lu*, (*Tung-huang Tarihi*) 10 cilt,

9. *Liang Shu*, 10 cilt,

Liang Tarihi: Kuzey Liang Hun devleti Liang-chou denilen Liang Bölgesinde kurulmuştur. Bu tarih kitabı bölgenin tarihini içeren bir kitap olmalıdır.

10. *Han Huang Te Ch'uan*, (*Han İmparatorlarının Erdemi*) 25 cilt,

11. *Wang-tien*, (*Kayıp Sözlükler*) 7 cilt,

12. *Wei-po*, 9 cilt,

13. *Hsieh Ai Chi*, (*Hsieh Ai Külliyyatı*), 8 cilt,

14. *Ku-chin tzu*, (*Dünden Bugüne Yazı*) 2 cilt,

Çin yazı karakterlerinin gelişim tarihinin incelendiği kitaplardır. Bir yazı karakterinin nasıl çıktığı ve izlediği gelişim evreleri sonucu günümüze nasıl geldiğini inceler (YANG 1986: 758).

15. *Sheng Ch'iu Hsien-sheng*, (Öğretmen *Sheng Ch'iu*) 3 cilt,

16. *Chou Pai*, 1 cilt,

Chou Kemikleri: Chou Hanedanlığı (M.Ö. 1050- M.Ö. 247) zamanında hayvan uyluk kemiğine kazınan yazılar sonradan ateşe atılır ve yandıktan sonra kalan yazılar fal gibi yorumlanırdı. Çin yazısının çıkmasına ve gelişmesine yol açan bu kemikler “fal yazıtları” olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı Çin yazısının tarihi gelişimiyle ilgili veya fal yazıtlarının içeriklerinin incelendiği bir eser olduğu çıkarımını yapabiliriz.

17. *Huang-ti Wang Li san-ho Chi*, 1 cilt,

18. *Chao Fei-chih ch'uan ve Chia-yin Yuan-li*, 1 cilt,

19. *Kung-tzu Tzan*, (*Konfüçyüs'e Methiye*) 1cilt

“*Mu-chien ayrıca Chin ve Chao devletlerinin Günlükleri ile değişik konulardan oluşan on kitap istedi. T'ai-tzu gönderdi.*”

Bu son cümleden çok ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Mu-chien'in istediği kitaplardan biri Chao Devleti Günlüğüdür. Eğer sözü geçen Chao Devleti, Hunların Mu-chien'in devleti olan Kuzey Liang Hun Devleti'nden yaklaşık 100 yıl önce kurmuş olduğu İlk ve Sonraki Chao adındaki iki Hun devleti ise, Mu-chien kendi soydaşlarının kurduğu devletin tarihiyle ilgileniyor ve onların kayıtlarını topluyor demektir.

Bu kitapların akıbeti bilinmemektedir. Günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı ya da ulaşmadıysa bile bunların içeriğinden bahseden eserleri araştırmak son derece elzem bir çalışmadır, bizce bir an önce Türkologlar tarafından ele alınmalıdır. Bu eserlerin bulunması Türk yazılı edebiyat tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olacaktır.

Bu tür tarih ağırlıklı kitapların yanısıra bu dönemde Sanskritçe'den tercüme edilen Budhist metinler de oldukça önemli bir yer tutarlar. Yabancı kavimlerin Çin Konfüçyanizmine karşı “bir yabancı din” olan Budhizmi destekleme politikaları, Budhizm tarihi açısından çok önemli bir dönemin başlangıcını oluşturur. Sonraki Chao Devleti'nin kurucusu olan Hun beyi Shih Lo, Kuça asıllı yaşlı Budhist rahip Buddhachinga'yı²³ gösterdiği olağanüstü kehanetlerden dolayı himayesine almıştı. Kısa süre içerisinde hem saray hem de sıradan halkın sevgi ve saygısını kazanan bu rahibin etrafında binlerce çömez toplanmış, onun yetiştirdiği bu öğrenciler Çin'de başlayacak olan Budhizmin en parlak çeviri döneminin temelini atan büyük rahipler olmuşlardır. Bunların içinden en önemlileri Tao-an²⁴ (312-385), Chu Fa-ya²⁵ (IV. yüzyılın ilk

yarısı) ve Hui-yuandır²⁶ (334-416). Artık tamamı Orta Asyalı veya Hintli olan Budhist rahipler yerli halktan öğrenciler yetiştirmeye başlamış, bu öğrenciler ise Kuzey Çin'in Budhistleşmesinde önemli rol oynayarak Budhizmin Sanskritçe metinlerini Çince'ye çevirmişlerdir. Hun imparatoru Shih Hu zamanında bu Hun Devleti Budhizmi resmi din olarak kabul etmiştir. Bundan sonra Buddhachinga ve müridleri imparatorun aldıkları destekle çevirilere devam etmişlerdir (Jitsuzo 1985: 151).

Erken Çin Budhizminin büyü ve kehanetleriyle ünlü efsanevi rahibi Budhachinga 348'de 117 yaşında Hun başkentinde öldüğünde, ardında bu dini Çin, Kore ve Japonya'ya kadar yayacak olan coşkulu ve inançlı kalabalık bir budhist kitlesi oluşturmuştu (Fang, 648: 95/2285-2490). Budhachinga'nın çabaları yaklaşık bir asır sonra kendini göstermiş, Budhist metinler birbiri ardına çevrilmiş olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Son Asya Hun devleti olan Kuzey Liang devletinin başkentleri Chang-yeh (397-412) ve Ku-tsang (412-439) şehirleri Çin'den *Batı Bölgeleri* krallıklarına geçişte bir kilit noktasıydı. Kayıtlar bu iki bölge arasında gidiş-geliş yaparken buradan geçen Budhist rahipler ile ilgili 45 olay ve 83 isim zikreder. Meşhur rahip Dharmamitra, Kuça ve Tun-huang üzerinden doğuya seyahat ederken bir süre yolunun üzerinde olan Kuzey Liang Hun Devletinin başkentinde kalmış, 424 yılında buradan ayrılarak güneye, Ssu-ch'uan eyaletine gitmiştir (SOPER 1949: 34). Ayrıca Kuzey Liang Devleti'nin Budhizmi kabulünde, bulunduğu coğrafi bölgenin stratejik avantajlarından faydalanarak ticari ülke sıfatını korumak istemesinin yanı sıra Dharmaksema'nın varlığının etkisi de inkar edilemez (Kiriya 1967: 181).

Erken Budhizm tarihinin en ünlü rahiblerinden biri olan Dharmaksema, (曇無讖 / 法豐) (M.S. 385-433) Orta Hindistan'da doğmuştur. Altı yaşında babasını kaybedince annesiyle birlikte çalışmak zorunda kalmıştır. Onun zekasından etkilenen Fa-min adlı bir Hinayana Rahibinin eğitimi altına girmiş, fakat bir süre sonra bir başka rahipten etkilenerek Mahayana Mezhebi'ne girmiştir. Yaşadığı bölge halkının Hinayana mezhebinden olmasından dolayı burayı terk ederek Mahayana Mezhebi'nin merkezlerinden biri olan Doğu Türkistan'ın Kuça şehrine geldi (Seng 519: 76-85). Bir müddet burada yaşayan Dharmaksema daha sonra Shan-shan (Çerçen) Krallığına geçti ve kralın hizmetine girdi. Ancak kralın kız kardeşiyle zina yaparken yakalanınca 412 yılında Kuzey Liang Hun Devleti'nin topraklarına sığındı. Doğaüstü güçlere sahip olduğu, ruhlarla bağlantı kurabildiğini ve onlar yardımıyla kadınlara çok erkek çocuk doğurtabildiğini, hastalıkları iyileştirebildiğini iddia ediyordu. 429 yılında tanıştığı Hun kralı Meng-hsün'ü bu özellikleri oldukça cezbetmişti. Zamanla onu hizmetine alarak danışmanı yaptı. Ona karşı giderek artan hayranlığı sonucunda ona "Aziz"²⁷ unvanı verdi (WEI 551: 99/2208).

Ancak uzun yıllar Chü-ch'ü ailesinin hizmetinde çalışan Dharmaksema'nın sarayda Meng-hsün'ün kızları ve gelinlerine cinsellik dersleri verdiği söylentileri ortaya çıkmış, Meng-hsün önceleri buna inanmamış fakat daha sonra Tabgaç kralının rahibi istemesi ve çirkin söylentilerin ispatlanması üzerine rahibi öldürtmüştü (Wei 551: 99/3208-3209.; Lİ., 659: 93/3085; SSU-MA, 1084: 3844-3845)²⁸.

Dharmaksema yalnızca Kuzey Liang Devletinin Budhizmi kabulünde değil, Doğu Asya'nın da Budhistleşmesinde büyük rol oynamış kişiydi. Liang-chou'da birçok sutra çevirdi, onun sayesinde bu bölge Budhist metinlerinin çeviri merkezi haline geldi. Çevirdiği eserler şunlardır:

- 1- 414-421 tarihleri arasında Mahaparinirvana Sutra (大般涅槃經)'yı tercüme etmiştir. "Büyük Ölüm Sutrası" anlamına gelir. Budhizmin Mahayana mezhebinin en önemli Sutrasıdır. Bu eserin Çin Budhizmine etkisi büyüktür (LİU 1969: 94).
- 2- 414-426 arasında Mahasamnipata Sutra (大方等大集經). "Sutra Büyük Külliyyatı" anlamına gelir. Başlamış ama bitirememiştir. Eseri 566 yılında Narendrayasha²⁹'ı tamamlamıştır.
- 3- Buddhacharita (佛所行讚). II. Yüzyılda Hindistan'da yazılmış olan bir epik yazıdır. Bu eserde Buddha'nın doğumundan ölümüne dek geçen olaylar yazılmaktadır.
- 4- 418 yılında Bodhisattva Bhumi Sutra³⁰ (菩薩地持經) tercümesini tamamlamıştır. Bu sutra "Bodhisattva'nun Ruhsal Yapıları Sutrası" olarak bilinir.
- 5- Suvarnaprabhasa Sutra, (金光明經) . "Altın Işık Sutrası"³¹ anlamına gelir.
- 6- Upasakasila Sutra (優婆塞戒經).
- 7- Karuna Pundarika Sutra³² (悲華經), "Şefkat Lotusu Sutrası" anlamına gelir. <http://www.akshin.net/literature/budlitsourcessanskrit.htm> 20-03-2005
- 8- Mahavaipulya Mahasamnipata Sutra. Tercümeyi 414-426 yılları arasında Ku-tsang şehrinde yapmıştır.
- 9- Bhadra Kalpika Sutra. "Budha'nın Bin İsmi" anlamına gelir. Bin isimden 300 tanesini çevirmiştir.

Sutralar Budhizmin kutsal kitabını oluşturan bölümlerdir. Sakyamuni Budha'nın veya diğer Budhaların vaazlarını içerir. Genellikle manzum olan bu konuşmalar Buddha ve müridlerinin soru ve cevaplarından oluşur. Bir müridin sorusuna bazen nazari olarak cevap veren Budha bazen de kendi hayatından ya da başka Budhaların hayatından hikayeler anlatarak soruyu aydınlatır. Bu hikayelere "Cataka" denir (Ercilasun 2004: 248). Ancak daha sonraki yüzyıllarda bir kısmı büyük değişikliklere uğramıştır. Bu yüzden klasik Budhist metinleri bazı bölgelerde aslı gibi kalmamıştır. Örneğin sutra adı verilen her metin orjinal sutra değildir (Tezcan 1978: 293). Türkçe'ye "su-

dur” adıyla giren sutralar Türk edebiyatında önemli yer tutarlar. Sayısız sutra ve Budhist metin, Uygurlar zamanında Uygurca olarak yazılmış ve geçen yüzyılın başında batılı ilim adamlarınca Doğu Türkistan ve Kansu eyaletlerinde yapılan kazı ve araştırmalarda bulunarak koruma altına alınmış, böylece günümüze kadar gelmişlerdir.

Hunların yazdırdığı tarih kitaplarının aksine bu sutralar günümüze kadar gelmiştir. Budhizmin Çince’ye ilk çevirileri olan bu sutralar yüzyıllar içerisinde defalarca kopya edilmiş, başka yabancı dillere yapılan çevirilere de temel teşkil etmişlerdir. Ayrıca kutsal metin olmaları nedeniyle iyi korunmuş ve bu yüzden çok az hasarlı olarak günümüzü dek gelebilmişlerdir. Hun döneminde yazılan eserlerin varlığı kültür ve edebiyat tarihimiz açısından önümüze yeni sayfalar açmaktadır. Kayıp eserlerin aranması, yazılan sutraların çevrilmesi ile tarihimizin bir dönemi daha aydınlanacaktır.

Sonuç

Türkler bilinenden çok önce, yani M.S. IV. asırda kendi yazı dilleri olmadığı için Çin dilini kullanarak tarih yazıcılığına başlamışlardır. Tarih yazıcılığıyla birlikte kendi devletleri hakkında kayıt tutma geleneğini de başlatmışlardır. Günümüze ulaşmamış, akıbetini bilemediğimiz bu eserlerin adları ve yazarları 1500 yıl önceki Çin kaynaklarında gayet açık ve detaylı bir şekilde belirtilmektedir. Eserleri yazan görevlilerin bazılarının Hun kökenli olması, Hunlarda en azından üst sınıftan insanların Çince okur yazar ve eğitilmiş olduğunu ortaya çıkarmaktadır. 100 yıl sonra bir başka Hun Devletinin önceki Hun Devletlerinin günlüğünü aratması, eski Türklerde tarih yazıcılığının geçici bir heves olmadığını ispatdır. Ayrıca birçok Çin kaynağında okur yazar olmamakla, eğitime önem vermemekle suçlanıp küçümsenen Hunlar, söylenenin aksine daha IV. asrın başlarında ilkokullar ve yüksek okullar açmışlar, eğitimi desteklemişlerdir.

Hunların yabancı Budhist rahiplere çevirttikleri bir çok kutsal metin, ilk kez Çinceye tercüme edilmiş ve Budhizm, Kore ve Japonya’ya bu Çince çeviriler yoluyla girmiştir. Bu dönemde bir çok Budhist kutsal metnin yanısıra yeni hikayeler de yazılmıştır. Bu hikayelerin elbette ki Hun yaşantısından ve hayat anlayışından önemli öğeler içermesi kaçınılmazdır. O halde günümüze kadar gelmiş olan bu budhist hikayeler Türkçeye kazandırılmalı ve müteakiben içerdiği Hun kültürü açığa çıkarılmalıdır. Türkler uzun ve büyük Türk Edebiyatında Farsça, Arapça gibi yabancı diller kullanarak nadide eserler vücuda getirmişlerdir. Bu yabancı diller içinde Arapça ve Farsçadan önce Çince ile yazılmış Türk eserleri Türk yazılı edebiyatını M.S. IV. yüzyıla kadar geriye çekmektedir. Türk tarihi ve kültürü alanında yapılacak araştırmalarda Türklerin Çinceyi de kullandıklarının hatırlanılıp araştırmalarımızın o yöne doğru açılım yapmasına çalışmalıyız.

Mahaparinirvana - Sutra Kuzey Hanedanlıkları, M.S. 386 - 581 H. 27.6 cm. W. 332 cm. Dunhuang Araştırmaları Enstitüsü No. 0228
<http://english.people.com.cn/features/dunhuang/pages/document9.htm> 04-04-2005

Açıklamalar

1. Ch'an-yü unvanı Milattan önceki dönemlerden M.S. V. yüzyıla kadar Hun hükümdarlarına verilen unvandır. Shan-yü olarak da okunur. Ch'an-yü, Shan-yu (Şanyü), tanhu veya daha geç dönemlerde yabgu olarak kullanılmış fakat zamanla anlam daralmasına uğramıştır. M.S. V. Yüzyıldan sonra Tabgaçlardan itibaren ise bu unvanın yerini "Kagan" unvanı almıştır.
2. Liu Yuan-hai tarafından 304 yılında kurulan Hun devleti olan Han Devleti 319 yılında bir sarsıntı geçirmiş ancak Liu Yuan-hai'in yeğeni olan Liu Yao'ın çabalarıyla bu sıkıntılı dönem atlattırılmıştır. Liu Yao başa geçtikten sonra devletin adını "Chao" olarak değiştirmiş, ama aynı dönemde Han Devletinin ünlü generali Shih Lo'nun bu devletten ayrılarak daha doğuda aynı isimde bir devlet kurmasından dolayı Liu Yao'ın devletine "İlk Chao" Shih Lo'nun devletine ise "Sonraki Chao" adı verilmiştir (BAYKUZU 2003).
3. III. Yüzyılın başlarında Çin hükümetince Çin topraklarına yerleştirilen Hunlardan Ch'iang Ch'ü boyundan gelen Shih Lo, köle olarak satılmış fakat bir süre sonra kaçarak bir çeteye katılmış, giderek kuvvetlenmişti. Liu Yuan-hai'in tüm Hunlara yaptığı birleşme çağrısına uyarak bu yeni devletin ordusuna katıldı. On yıl kadar kısa bir süre içerisinde başkomutanlığa kadar yükseldi. Ancak yönetimle arasında sorunlar çıkınca 319 yılında kendi devletini kurdu. 329 yılında İlk Chao devletini ortadan kaldırdı ve imparator unvanı aldı. Onun ölümünden sonra oğullarını teker teker devre dışı bırakan yeğeni Shih Hu, iktidarı ele geçirdi. Onun zamanında şaşaalı imar faaliyetlerine girişilmiş, budhizm devlet dini olmuştur. 349'da Hu'nun ölümünden sonra evlatlığı Çinli general Jan Min Çinli halkı kıskırtıp yönetimi ele geçirecek büyük bir Hun katliamı yapmış ve devleti yıkmıştır.
4. 佐明楷
5. 程机撰
6. Genellikle prens ve Kral ailelerine mensup kişiler verilen alt dereceden unvan.
7. 傅彪
8. 贾蒲
9. 江轨

10. 石同
11. 石谦
12. 孔隆
13. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Shan-hsi Eyaletinin güney doğusunda bulunan eski bir şehirdir.
14. 288 yılında Çinli yetkililer köle olarak kullanmak için dağın doğusunda yaşayan Hun topluluğunu orduya sattı. Köle olarak satılan bu Hunlar aslında savaş esiri veya suçlu olmamalarına rağmen haketmedikleri bir şekilde köle muamelesi görmüşlerdir. Üstelik satılan bu grup Chou Bölgesine sevkedilirken bir çok eziyetle karşılaşır. Her bir sopanın iki ucuna birer Hun bağlanır. Bu genellikle savaş esirlerine layık görülen bir tutumdur. Bir kısmı ise kafesli arabalara konulmuştu. Onurları kırılan Hunlar ayrıca çeşitli hakaretlere de maruz kalıyorlardı. İşte bu grubun içinde o sıralar yirmi yaşında olan Lo da bulunmaktaydı. Shih Lo, önce görevli Chin'in akrabalarına satılmıştı ama orada salgın hastalık başgösterince daha gönderilmeden bu satış iptal edildi ve Ch'ih-p'ingli bir Çinli'ye satıldı. Bu Çinli anlaşıldığına göre ziraatle uğraşıyordu. Lo, hergün tarla sürüyordu ve kenevir ekiyordu (TSUİ, 386-535:74)
15. Kuzey Liang Hun Devleti Chü-c'hü Meg-hsün adlı Hun beyi tarafından 397 yılında kurulmuştur. Diğer Hun devletlerinden farklı olarak kendisini "Çin imparatoru" ilan etmemiştir. Ku-tsang şehrini başkent yapan Meng-hsün kendini "Ho-hsi Kralı" ilan etmiştir. Zengin ipekyolu ticaret yolunun üzerindeki topraklarda hüküm sürmesi onu kültürel ve ekonomik olarak olağanüstü zenginleştirmiştir. Onun 433 yılında ölümünden sonra oğlu Chü-ch'ü Mu-chien tahta çıkmış ama o sıralar büyümekte olan güneyde Çinli Sung Hanedanlığı ile Kuzeydeki Türk Tabgaç ya da diğer adıyla Kuzey Wei Hanedanlığı arasında pek yaşama şansı olmamıştır. 439 yılında Tabgaçlar tarafından devletleri yıkılınca Turfan'a kaçmış ve orada 460 yılında Juan-juan hakimiyetine girinceye kadar yaşamlarını devam ettirmişlerdir. (BAYKUZU, 2002: 758-762)
16. 曇無讖
17. Sutra, Budizm'de Buddha'nın öğretilerinden oluşan ve doğrudan Buda'nın sözlerini aktardığı varsayılan metinlere verilen addır
18. 敦煌
19. 姑臧
20. Buradaki karakteri kullandığımız çeşitli sözlüklerde bulamadık.
21. Eser isimlerinin yanına çevirebildiklerimizi yazdık. Çeviremediklerimiz ya da kesinliğinden emin olmadıklarımızı ise yazmadık.
22. Sung Shu; Sung Hanedanlığının Yıllığıdır. Liang Hanedanlığı zamanında (502-556) Shen Yueh, 487 yılında imparatorun emriyle yazmaya başlamıştır. 100 bölümden oluşur ve 439-494 yılları arasındaki tarihi olayları kapsar.
23. 佛图澄
24. 道安
25. 竺法雅
26. 慧远
27. 圣人
28. Çin kaynaklarında Dharmaksema'yla ilgili farklı bilgiler bulunur: Meng-hsün biyografilerinde yukarıda anlattığımız gibi Dharmaksema daha çok ahlaksızlığı ve

- büyüçülüğüyle anılırken Li-hsün biyografisinde ise daha farklı bilgiler bulunur. Buna göre Tabgaç kralı adına Dharmaksema'yı almaya giden Li-hsün, Meng-hsün'ün rahibi göndermemekte ısrarlı olması ve Li-hsün' ü tehdit etmesi üzerine Li-hsün' ün rahibin Meng-hsün tarafından öldürülmesine göz yumduğu, başka bir kaynaktaki ise Dharmaksema' nın artık batıya geri dönmek istediği ancak Meng-hsün onun başka krallarla kendi aleyhine çalışacağı kuşkuyla taşıması sebebiyle öldürttüğü yazar. (LİU 1969: 94)
29. 那連提耶舍(490-589)
Kuzey Hindistanlı olan bu ünlü rahip Kuzey Ch'i Hanedanlığı imparatorunun desteğini almış, başkent Yeh şehrinde başladığı çevirilerine daha sonra Ch'ang-an'da devam etmiştir. http://www.sgilibrari.org/search_dict.php?id=150131-01-2007
30. İlk kez 402-412 yılları arasında ünlü Budhist rahip Kumarajiva tarafından Çinceye çevrilmiştir.
31. Bu sutra Uygurlar döneminde Türkçe'ye "Altun Yaruk Sudur" adıyla çevrilmiştir. Singku Seli Tutung adlı bir Uygur tarafından Çince'den Uygurca'ya çevrilen en hacimli sudurdur. Burkanlılığın temellerini, felsefesini ve Budha'nın menkıbelerini içerir. Bunlardan en meşhurları *Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi* (Açlıktan ölmek üzere olan parsı kurtarmak için kendini feda eden şehzadenin hikâyesi), *Dantipali Beğ hikâyesi* (Maiyetindeki geyikleri kurtarmak için kendini feda eden geyikler beyini Dantipali Beğ öldürür ve korkunç alevler de Dantipali Beğ'i yutar.) ve *Çaştani Beğ hikâyesi* (Ülkesindeki insanlara hastalık ve bela getiren şeytanlarla Çaştani Beğ'in mücadelesini anlatmaktadır.) dir.
Rus bilgini Malov 1909-1911 yılları arasında Doğu Türkistan'a bir geziye çıkmıştır. Bu gezi sırasında 1910 yılı 3 Mayıs tarihinde Çin'in Kansu Eyaletinin Sha-chou şehri yakınlarındaki Budhist Sarı Uygurların bir ayinine katılır. Ayin yerindeki bir Buddha heykelinin altında bulunduğu dağınık kağıt parçalarının Altun Yaruk Sudur olduğu anlaşılmıştır (ERCİLASUN 2004:269).; Daha fazla bilgi için bkz. (ÇAĞATAY 1945:197)
32. Tibetlerin inancına göre Bodhisatva Avalokiteshvara onların barbarlara has şiddet yanlısı duygularını sevgi ve aşka dönüştürmüş ve onlara mutluluğu getirmiştir.
<http://www2.bremen.de/info/nepal/Gallery-1/Bodhisattvas/4-20/Ava-BigMan0.htm>
02-03-2005

Kısaltmalar

- CS.:Chin Shu (Chin Hanedanlığı Yıllığı)
KSC: Kao Seng Ch'uan (Büyük Rahipler Biyografisi)
TCTC: Tse-chih T'ung-chien
PS: Pei Shi (Kuzey Tarihi)
SS: Sung Shu (Sung Hanedanlığı Tarihi)
TSUİ: Shih-liu Kuo Ch'un-ch'iu (On Altı Devlet Tarihi)
WS.: Wei Shu (Wei Hanedanlığı Yıllığı)

Kaynakça

- BAYKUZU Tilla Deniz, (2002) “V. yüzyılda Çin’de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang” *TÜRKLER*, Cilt I, s. 758-762, Ankara.
- _____, (2003) *IV. yüzyılda Çinde Kurulan İki Hun Devleti*, (Basılmamış Doktora Tezi) MSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÇAĞATAY Saadet Ş., (1945) “Altun Yaruk’tan İki Parça” *A.Ü. DTCF Yayınları*, No: 46, Ankara.
- ERCİLASON Ahmet B., (2004) *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara.
- ESİN Emel, (1971) “Göktürklerin Ecdadından Tsü-k’ü Meng-sün (m. 397-433) Devrinde Sanat” *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 100.
- FANG Hsuan-ling, (648) *Chin Shu* (Chin Hanedanlığı Yıllığı) (Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- JİTSUZO Tamura, (1985) “The Ethnic Migration in Chinese History”, Sobunsho Tokyo.
- KİRİYA, Seiichi, (1967) "Acceptance of Budhizm in the North Liang Dynasty" TOYO-BUNKO no.122, Tokyo.
- Lİ Yen-shou, *Pei Shih*: (M.S. 659) (Kuzey Tarihi) (Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- LİU M-t., (1969) *Kutscha und Seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. Bis zum 6. Jh. N. Chr. I,II*, Weisbaden.
- SENG Hui-yao, (519) *Kao Seng Ch’uan*: (Büyük Rahipler Biyografisi), (1991 baskısı) Beijing.
- SHENG Yüeh, (488) *Sung Shu* (Sung Hanedanlığı Tarihi) Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- SOPER.A.C., (1949), “Literary evidence for Early Budhist Art in China, I. Foreign Images and artist” *Oriental Art*, no:1, volum: II, summer, London.
- SSU-MA Kuang, (1084) *Tse-chih T’ung-chien*, (Hua Shih yayınevi 1935-1987 baskısı) Taipei.
- TEZCAN Semih, (1978) “En Eski Türk Dili ve Yazını” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK, Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı yayınları, Ankara.
- TSUİ Hung, (M.S. IV-VI yy) *Shih-liu Kuo Ch’un-ch’iu* (On Altı Devlet tarihi).(Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.
- YANG J-y (1986) *Chung-kuo Wen-hua Shi Tse-tien*, *Shang-hai*.
- WEİ Shou, (554) *Wei Shu* (Wei Hanedanlığı Yıllığı), (Ting-wen Shu-chü Yayınevi 1987 baskısı) Taipei.

The Lost Books of Hsiung-nus and the Sutras

Assist.Prof.Dr. Tilla Deniz BAYKUZU*

Abstract: Stone inscriptions are the first written documents belonging to Turks. These inscriptions, which have been written in Sogd and Göktürk languages, are still extant in Central Asia. A question that emerges here is this: did the Turks, who had close geographical, political, and cultural relationships with the Chinese, ever use Chinese in their writings?

Chinese sources offer some clues about the use of writing by the four Hsiung-nu states founded in China in the fourth and fifth centuries. The leaders of these four states had stone inscriptions set up. More importantly, some of these states issued books on law and history. Also, the Hsiung-nus who came to China by way of India and Central Asia and accepted Buddhism as their religion played an important role in translating Buddhist sacred texts.

It is highly probable that all these books and sutras – though written in Chinese – constitute the earliest examples of written Turkish literature.

Key Words: Former Chao, Later Chao, Great Hsia State, Northern Liang, Kansu, Wu-wei

---

*Trakya University, Faculty of Science and Letters, Department of History / EDİRNE
realhuns@hotmail.com

Потерянные Книги Гуннов И Каменные Надписи Сутры

Пом Доцента Др. Тилла Дениз Байкузу*

Резюме: В истории Тюрков известными произведениями являются каменные эпитафии. Эти надписи, которые были написаны на языке Согд и гектюрк, все еще существуют на территории всей Средней Азии. Использовали ли Тюрки, на протяжении столетий находясь с Китаем в постоянных социальных и культурных отношениях, китайское письмо?

Китайские источники представляют следы Гуннов в надписях о четырёх государствах Гуннов основанных в Китае в 4-5 столетиях. Лидерами этих четырех государств были настроены некоторые каменные надписи. Однако важным является то, что некоторые из этих книг включают в себя историю этих государств, а некоторые историю лидера. На протяжении времени Гунны принявшие буддизм, достигший Китая через Индию и Среднюю Азию, играли большую роль в переводе священных Буддийских текстов.

Все эти книги и сутры, даже если они были написаны на китайском языке, могут быть одними из самых ранних примеров в турецкой литературе.

Ключевые Слова: Чао Первый, Следующий Чао, Большое государство Хсиа, Северный Лианг, Ганьсу, Ву-wei

---

* Тракийский Университет, Факультет Естественных и Литературы, Отделение История / ЭДИРНЭ
realhuns@hotmail.com